

ДИСКУСИЈА

Мирјана Грос

КОЈИ СУ ЗАПРАВО ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ НАШЕ ХИСТОРИЈСКЕ ЗНАНОСТИ?

С дубоким огорчењем Бранислав Ђурђевић је у прошлом броју »Прилога« написао »сатиру« у којој ме је жестоко испсовао. Не вјерујем да би читаоци »Прилога« могли разабрати из тога текста у чему се састоји концепција самога Ђурђевића, а камоли да би добили бар приближан увид у моја схваћања. Не претпостављам да је већина читалаца имала у руци радове из којих би могла сазнати о чему то заправо говорим. Зато желим покушати да још јасније него досада формулирам мишљење које је изазвало тако оштру реакцију Ђурђевића.¹⁾

Поткрај г. 1976. изашла је моја књига »Хисторијска знаност – развој, облик, смјерови«, у којој сам настојала да на темељу обавијести, до

1) Polemika proizlazi iz ovih priloga: Б. Ђурђевић, *Поводом једног приручника за историју историографије и историјску методологију*, »Прилози« 13, 1977, 355 – 372; Б. Ђурђевић, *Структурализам и »криза историје«*, Поводом VII конгреса историчара у Новом Саду, Дијалог, 3, 1977, 115 – 129; Прештампано у Часопису за савремену повијест 1, 1978, 91 – 104; М. Грос, *Методолошки проблеми структуралне историје с посебним обзиром на ступањ развоја југословенске историје*, Часопис за савремену повијест 1, 1978, 71 – 89; Тај текст реферата на Конгресу југословенских историчара у Новом Саду (1977) бит ће објављен и у ЈИЧ-у; М. Грос, *Је ли историја друштвена или природно-историјска знаност*, на и. мј., 105 – 129; Б. Ђурђевић, *Историја људи не може бити потпуна негација њихове природности него...*, Како Мирјана Грос тумачи »моје« схватање историје, »Прилози« 14 – 15, 1978, 441 – 470.

којих сам могла доћи, даднем извјештај о кретањима у сувременим »великим« историографијама у Европи а нешто мало и у Америци. Да би постало јасно о каквој је значајној прекретници ријеч, поготову од шездесетих година, изложила сам и основне податке из повијести историографије од старога вијека с методолошкога аспекта. При том се најопсежније информације односе на преобразбе од почетка 20. стољећа. Критериј за избор обавијести произлазио је из моје жеље да прикажем различите смјерове који напуштају традиционалне оквире историјске дисциплине из 19. стољећа, тј. не задовољавају се више имплицитним схваћањем да је историја знање о појединачним непоновљивим повијесним чињеницама и који крећу у истраживање широке лепезе различитих подручја друштвеног живота што су их дотада обрађивале само друштвене знаности, желе истраживати повијесне структуре и процесе, успоређивати различите сложене повијесне чињенице.

У вези с тим кретањем главно је питање: може ли историја постати друштвена знаност и какве би у том случају биле њене методе? Зато сам у другом дијелу књиге, који говори о методологији, морала дати основне податке о проширењу проблематике истраживачког поступка и снимити тренутачну ситуацију у вези с односом историјске знаности и (у већини ахисторијских) друштвених знаности.

Чињеница да не постоје књиге које би више или мање цјеловито обухваћале кретања у сувременој историјској знаности нити основне проблеме методологије, силно ми је отежала посао. Морала сам покушати да податке с различитих страна повежем у цјелину.²⁾ Настојала сам у оквиру систематског приказа појединих фаза истраживачког поступка формулисати основне проблеме који нису били присутни у традиционалној методологији.

Споменута књига има, дакле, задатак да информира о сувременим кретањима у историјској знаности. Но бити »информатор« не значи бити »кроничар«. Иако у многочему нисам могла ићи даље од регистрације, износила сам своје мишљење о свим проблемима о којима сам имала довољно података. С обзиром на то да је ријеч о маси неријешених питања у вези с процесом преобразбе који је захватио историјску знаност, нисам жељела да се моје интерпретације схвате као мериторне. Оне су требале само послужити млађим и старијим историчарима, који не размишљају о историјској знаности него једино о својој уској специјалности. Жељела сам их »узнемирити« спознајом да њихов начин рада није једном заувјек дат и да се може мијењати како би евентуално могли кренути према методолошком освјешћењу. Надала сам се да би они историчари који су и сами писали о методолошким проблемима или су показивали интерес за методолошка питања могли наћи у мојој књизи понеку корисну информацију која им је дотада била непозната.

Осим неких приказа у дневној штампи и на радију, Б. Ђурђев био је досада једини који је написао критику моје књиге. Он је, додуше, оцијенио моје информације као корисне, али их је уједно приказао као безвриједну компилацију и епигонство, израз моје стваралачке немоћи. Изјавио је да

2) Једино дјело које се цјеловито и опширно бави методологијом историје када сам писала свој текст, била је књига Ј. Тополскога, *Metodologia historii*, 2. изд. Warszawa 1973. Послужила ми је при композицији и избору проблема у методолошком дијелу. То је један од разлога што ме Ђурђев проглашава безвриједним компилатором.

своју оцјену не жели »слијепо« прилагодити задацима које је сам аутор намијенио својој књизи. Ђурђев је зато обавио своју критику на темељу свог мишљења што би ова књига требало бити, а не према ономе што она јест. Тврдио је да наслов »Хисторијска знаност« обавезује аутора да уз историју историографије и методологију историје обради и марксистичку теорију историје. Међутим, наслов моје књиге гласи: »Хисторијска знаност – развој, облик, смјерови«. Сватко има право рећи да све то скупа ништа не ваља, али нитко не може тврдити да нисам дала обиље података и за проблеме »развоја« и за »облик« и за »смјерове« историјске знаности. Према томе, наслов није нимало претенциозан, како то Ђурђев тврди у »Прилозима«, него потпуно одговара садржају књиге.

Споменути недостаци моје књиге, освијетљени у оквиру који им не одговара, пружају Ђурђеви оправдање да књигу негативно оцијени. Но ништа зато! Књига је распродана, а Ђурђев је дао више примједби које бих радо уважила, ако друго допуњено издање буде могуће. Има и доста коментара о којима вриједи размишљати.

У оцјени су такођер садржане оне тврдње које су морале изазвати ову полемику када их је Ђурђев изузетно заоштрио критиком мога реферата на Конгресу југославенских историчара у Новом Саду 1977. Ријеч је најприје о осуди мога »структурализма« и »постмарксизма« с позиција »природно-историјске« теорије што је заступа Ђурђев, а затим о формулацији неких битних састојака те концепције који су за мене неприхватљиви.

Ђурђев тврди да заправо прелазим преко дијалектичког прожимања природног и историјског у природно-историјском процесу развоја људског рода, тј. преко онога што је битио у материјалистичком објашњењу повијести код изворнога марксизма, и да сам зато прихватила врло раширена »буржоаска« и »постмарксистичка« схваћања да је марксизам врста »структурализма«. Ђурђев је свео моје схваћање на »апсолутно-социолошки« »постмарксизам«, према којем је развој човјечанства само развој друштвене структуре из друштвене структуре, при чему сам, тобоже, усвојила »структуралистичку искључивост« и одузела повијести њену »хуманистичку страну«.

Концепција, коју Ђурђев напада, састоји се у овоме: нити ја нити било који »постмарксист« и »буржоаски структуралист« не прелази преко повијести као природно-повијесног процеса, али нитко тај процес не интерпретира као Ђурђев. Моја »структуралистичка« концепција марксизма састоји се у томе што мислим да је у Марксовој методи и објашњењу повијесне збиље битна категорија цјелине (тоталитета), тј. структурираног јединства различитости те дијалектичког кретања. Према томе, дијалектичка метода захтијева усклађено генетичко и структурално-аналитичко објашњење. Зато тврдим да марксистички приступ у историјском истраживању искључује могућност описа повијесног тока као хронолошког слиједа појединачних, непоновљивих чињеница – догађаја и линеарног континуитета. У начелу повијесни се догађаји не јављају одијељени једни од других него унутар динамичне цјелине повезане одређеним односима. При том сам на чисту да непоновљиви догађај има своју вриједност као људски догађај и одбијам догматско схваћање да је догађај као случајност само одраз одређене повијесне нужности. Сматрам, дакле, да треба прићи истраживању повијесних чињеница у оквиру дијакроне и синкроне повезаности повијесне реалности.

То су начела која су ме мотивирала да у својој књизи прикажем »догађајну« историју као застарјелу и да упозорим на преобразбе сувремене историјске знаности. И у књизи и у Новосадском реферату истакла сам различите смјерове тога кретања: немарксистичке струје, оне које прихваћају одређене елементе марксизма и марксистичке струје. Но, како сви ти различити смјерови настоје истраживати повијесне структуре, назвала сам то кретање »структуралном« историјом и тиме сам изазвала гњев Ђурђева. Марксистички смјер унутар опћег појма »структурална« историја означила сам као »генетичко-структурални«, јер ми се чинило да то одговара марксистичкој методи како сам је горе дефинирала. Моје је увјерење да употреба нових појмова не значи напуштање марксизма него редефинирање старих појмова у складу са сувременим свијетом. Уосталом и Маркс употребљава појам »структура«.

Термин »структурална« историја је резултат одређеног тренутка у току брзих преобразби историјске знаности и може се замијенити и неким другим појмом који би евентуално боље обухваћао и изражавао бит сувених процеса у историјској знаности.

Потпуно је крива тврдња Ђурђева да је код мене ријеч о схваћању повијесног развоја као слиједу »друштвене структуре« из »друштвене структуре« у »апсолутно-социолошком« смислу »постмарксистичких« тумачења. Не одбацујем само нека важна учења догматског марксизма као Ђурђев него цијели његов систем, а прије свега начелни детерминизам који објашњава повијесни процес као резултат друштвених закона независних од свијести људи. Догма да су људи пуки производ »објективних« друштвених закона за мене је исто тако неприхватљива као и мишљење Ђурђева да је повијесно кретање детерминирано природним законима људске и вањске природе. У мојим »структурама« нипошто не нестаје човјек него је укључен у њих и као њихов стваралац и као повијесно биће чија је дјелатност увјетована одређеном повијесном збиљом. Од своје осуде мога тобожњег »сциентизма«, тј. изостављања човјека из повијесних структура, Ђурђев је касније прешао у другу крајност приписујући ми да сводим повијест искључиво на људску праксу и да зато заступам »утопијски марксизам«, који и није марксизам. Но о томе касније.

У супротности с мојим гледиштима Ђурђев је већ у критици моје књиге формулирао неке битне компоненте своје »природно-историјске« теорије. Сматрајући да нисам требала усмјерити главну пажњу на питање што је то повијесна чињеница и процес него на проблем што је »људско друштво«, Ђурђев истиче да се у »људском развоју« не развија друштво него »живот људи организован друштвом«, да је будућност »у животу људи као таквом, а не у његовој историји«.³) Поновио је такођер изјаве из својих ранијих радова да је историографија у застоју због »апсолутносоциолошког« правца који превладава у »постмарксистичкој историографији«. Битно је при том да ме Ђурђев нипошто не приказује као јединог »структуралисту« међу југословенским историчарима. Он изричито каже да слиједим »моду« »структуралистичког« тумачења Маркса »...која је масовније (п. М.Г.) захватила и нашу историографију с нешто закашњења«.⁴) Другим ријечима, само сам једна од многих која тако мисли.

3) Поводом једног приручника н.д.ј. 371, 372.

4) Исто, 371.

Важно ми је да читалац сазна како је дошло до мог реферата на Новосадском конгресу југославенских историчара (октобар 1977). Нисам се пријавила ни за какав »методолошки« реферат нити сам намјеравала говорити о »структуралној« историји. Позив ми је био упућен од одбора који је припремао конгрес с темом: »Друштвени покрети и друштвене структуре«. Одбор (или неки његови чланови) жељели су више реферата који би анализирали проблеме и достигнућа »структуралне« историје у Југославији. Мене би запала таква анализа за 19. стољеће. Према томе, појам и тезу »структуралне« историје нисам ја предложила него организатори конгреса. То је зацијело зато што је тај злокобни »структурализам« (»масовније«) захватио и неке историчаре, како каже Ђурђев.⁵) Од осталих методолошких реферата није било ништа. Могла сам, дакако, и сама одустати. Но одлучила сам да останем при својој обавези. Проширила сам тему, јер не би имало смисла говорити о »структуралној« историји само у вези с истраживањем 19. стољећа. Покушала сам извршити своју задаћу да говорим о »структуралној« историји излагањем неких достигнућа и слабости различитих смјерова структуралне историје у Европи, упозорењем на методолошке проблеме о којима су југославенски историчари досада расправљали и површним прегледом оних истраживачких тема које показују да се и југославенска историјска знаност све више ослобађа оквира »малих тема« или »догађајне« историје.

Можда мој гријех и не би био тако велик да сам остала само при томе. Но усудила сам се такођер изрећи своје мишљење о кризи историје и историјске свијести у нас. Истакла сам да је »ахисторијски редуccionизам« присутан и у Југославији и да је и у нас *историја* (у једнини) у опасности да престане бити засебна дисциплина и да се раствори у *историје* (у множини) као складишта података за поједине друштвене знаности. Зато сам изразила своје увјерење да југословенски историчари не би смјели допустити да квалитативни напредак историјске знаности произађе искључиво сам од себе из накупљеног знања и да би била нужна одлучија акција него досада у вези са систематизацијом методолошких спознаја и с процесом методолошког »освјешћивања« барем већег дијела југославенских историчара. Сматрам да је то могуће зато што је посљедњих година и у нас видљив знатан пораст интереса за методолошке проблеме. Постоје, дакле, увјети да методолошке расправе не буду више конфиниране унутар уског круга историчара.

У реферату нисам дала само обавијести о »структуралној« историји него и о нападу ахисторијског структурализма на историјску знаност, јер мислим да се и југославенски историчари морају припремити на борбу за самосталност историјске дисциплине између осталог и конфронтацијом с нашим друштвеним знаностима које потискују историју.

На Конгрес сам донијела написани текст с биљешкама. Како је мој реферат био посљедњи у пленуму, нисам га могла у цјелини прочитати. Зато сам одабрала неке одломке и дала сам одређена објашњења у вези с цјеловитом концепцијом реферата. Након тога Ђурђев је извео нешто што се може назвати само жучним испадом против мога »буржоаског структу-

5) У критици мог реферата Ђурђев каже да је ситуација у историографији у свијету утјецала на избор теме »Друштвени покрети и друштвене структуре«. Мора се, дакле, предпоставити да он сматра како та тема није никла из потреба саме југославенске историјске знаности.

рализма«. Била сам запрепаштена поготову зато што тада још нисам имала у руци Ђурђевљевој критику моје књиге и нисам знала да се заправо ради о »ескалацији« гледишта што их је заступао и у тој оцјени.⁶⁾

Непосредно након Конгреса је објављен у »Политици« кратак одломак реферата.⁷⁾ Ту је ријеч о »кризи« историје и »очајном« положају историјске знаности и у Југославији, јер она губи своју функцију у савременом друштву, па јој се приписује само задаћа »описа« најновије прошлости и причања поучних бајки дјечи у основној школи. У том сам одломку изразила своје мишљење да је борба за »спасавање самосталности« наше дисциплине нужна између осталог и зато што друштвене знаности сматрају историју само извором обавјести за своје потребе и што се јавља и начелно оправдање похода стручњака за разне друштвене знаности на мјесто што га је историја досада имала у школама. Истакла сам такођер да је самосталност историјске знаности »у овом часу« највише угрожена »процесом избацавања« историје из средње школе. Затим сам поставила питање је ли југославенска историјска знаност способна за борбу с »анти-историзмом«, креће ли се према »структуралној« историји и може ли се афирмирати и добити друштвену функцију која јој припада као знаности о друштвеним структурама у развоју? Одговора на то питање нема у одломку, објављеном у »Политици«. Он произлази из наставка у којем сам дала преглед методолошких тема и, по мом мишљењу, најбољих истраживачких резултата и приступа у југославенских историчара. Тај одговор је позитиван, иако уз ограду да је кретање према марксистичкој методологији одвише полагано. Без тога завршетка објављени одломак може изазвати дојам о мојој песимистичкој интонацији.

Реакцију је изазвала моја изјава о нужности проблематизације методологије и с тиме у вези о потреби да се историчари окрену »према новим знанствено спознајним циљевима у складу с опћим кретањем европске историје«. Те је изјаве Ђурђев изолирао од претходних обавјести о »структуралној« историји прогласивши их мојом »поруком« југославенским историчарима да се не инспирирају »изворним марксизмом«. У контексту цијелога реферата сваком пажљивом читаоцу мора бити јасно о чему је ријеч. Различитим струјама у европској историјској знаности заједничка је тежња да историја постане друштвена знаност, да се оспособи за истраживање различитих подручја друштвеног живота којима су се досада бавиле само (аисторијске) друштвене знаности. Потребно је, дакле, да и они наши историчари, који се досада нису занимали за та кретања, добију основне информације о методолошкој проблематици и истраживачким достигнућима у вези с тим струјама. Чини ми се да је то нужно ради усмјерења методолошких интереса према колективном напору при методолошком »освјешћивању« и при систематизацији нових спознаја које, дакако, произлазе и из истраживачких резултата самих југославенских историчара. Нисам имала никакву намјеру да намећем историчарима некакву »поруку«. Свака историографија дјелује у одређеним увјетима који извиру из бо-

6) Ђурђев настоји у »Прилозима« изазвати дојам да сам заправо реагирала на негативну критику моје књиге. Не припадам ауторима који одмах скачу на ноге ако не добију панегирик од свог критичара. Да је остало само на томе, не бих писала одговор. Но Ђурђев ме приморао да се јавим након жестоке оптужбе да одвраћам југословенске историчаре од »изворног марксизма«.

7) *Политика*, 15. X 1977.

гатства повијесног живота. Зато је немогуће прихватити готове методолошке и практичне резултате из других историографија, али је потребно имати о њима обавијести ради јачања оних кретања која већ теку и у југославенској историјској знаности и ради тражења нових путова. Према томе, мој реферат није »порука« југославенским историчарима да прихвате моје интерпретације »структуралне« историје него само да се послуше мојим обавијестима у процесу усаглашавања мишљења о могућностима и задацима наше историјске знаности. Насупрот томе, управо је Ђурђевић онај који жели да историчари прихвате његов »наук« утемељен, како каже, на изворном марксизму – као спасење!

Ђурђевић је, дакле, написао критику мог Новосадског реферата искључиво на темељу одломка објављеног у »Политици«.») При том је заступао ова гледишта:

1. Сматра да у југославенској историографији постоје уз »постмарксизам« стара и нова грађанска схваћања, да неки историчари слиједећи »моду« »структурализма« (што га поистовећује с концепцијама француских »аналиста«) покушавају приказати марксизам као врст »структурализма«. Према томе, и мој реферат креће истим путем. Он тврди да је наша историографија ради тога у кризи. Ипак каже, цитирајући ријечи С. Ђуровић, да код нас постоји »аутохтона марксистичка историографија« о којој тобоже не водим рачуна.

2. Ђурђевић ми посебно замјера што не узимам у обзир да се код нас у историјској теорији и методологији »рађа« схваћање које »улази у питања на основу изворног марксизма и на тај начин излази из наслијеђене постмарксистичке схематике«. Такође изјављује да у нашој историографији »пуца на све стране стијешњеност у апсолутносоциолошке оквире, бар кад је ријеч о теоретској и методолошкој страни наше историографије«.») При том тврди да у »својој еклектичкој мисаоној дјелатности« каскам »за европским узорима« а »наша домаћа настојања« само »регистрарам«.

3. Одбацујући моје мишљење да се криза историје састоји, прије свега, у њеиу потискивању као самосталне дисциплине, Ђурђевић, ипак, сматра да криза историјске знаности постоји опћенито и у нас. Она се састоји у »постмарксистичком« схваћању повијести које се огледа у јединостраној »структуралној« историји и у »социолошком сивилу«. То »постмарксистичко« схваћање онемогућава историји да буде хуманистичка дисциплина, јер јој се оставља задаћа да само илустрира опће законе развоја човјека што их утврђује историјски материјализам или опћа социологија! При том тврди да ја заправо под фирмом »структурализам« нудим »постмарк-

8) У »Прилозима« (стр. 442) Ђурђевић каже како сада могу рећи да штампани реферат изгледа другачије него оно што сам читала на конгресу и наставља: »Али не може рећи да оно што сада недостаје, а што је рекла на Конгресу и објавила у »Политици«, није било у тексту. Она је на Конгресу читала текст.« Осуђујем ову изјаву као обичну измишљотину која треба да у читаоца изазове дојам да сам се »престрашила« напада Ђурђевића и испустила нека »деликатна« мјеста. Као и обично, Ђурђевић говори »нападет« без провјеравања чињеница. Сватко тко с одговорношћу даје такве изјаве, мора најприје успоредити текст објављен у »Политици« и одговарајући одломак у ЧСП. Да је то Ђурђевић урадио, утврдио би да су оба текста идентична осим што у ЧСП има (ријетких) захвата лектора и што је уредник »Политике« ставио међунаслов, испустио бројке за биљешке и скратио крај текста. У оном дијелу текста што га нисам читала, прецизирала сам касније неке појаве (историјска знаност умјесто историја) и двије формулације.

9) Структурализам н. дј. (Дијалог 119, 125; ЧСП 94, 101)

сизам«! Закључак је Ђурђева: »Иако је изворни марксизам настао у вријеме када је и иначе владала 'традиционална историја', савремено марксистичко схватање историје засновано на изворном марксизму је, ипак, пут којим треба да пође наша историографија да би изашла из кризе. Једнострано структуралистичко објашњење историје то није, па ма који структурализам узели. Није то ни такозвана структурална историја модерне француске историјске школе, а ни владајуће постмарксистичко схватање!»¹⁰⁾

4. Из истога текста одмах произлази коју би то сувремену интерпретацију изворног марксизма морала усвојити наша историографија како би изашла из кризе. Ђурђев се позива на своје тезе што их је толико пута понављао у својим чланцима, цитира Маркса (овога пута и – Тита!), износи основне елементе своје властите интерпретације Марксовог и Енгелсових цитата. И у том нападу на мене Ђурђев истиче средишњу тврдњу свога учења, наиме да Маркс објашњава »развитак човјечанства, односно развитак народа и нација као природно-историјски процес«. Његово »савремено марксистичко схватање« (које само регистрирам умјесто да га прихватим) управо се састоји из посебне интерпретације тог »природно-историјског« процеса коју осим њега не заступа ни један теоретичар марксизма.

Из ове осуде мога Новосадског реферата за мене произилази: 1. да Ђурђев сматра да је југославенска историјска знаност у кризи, јер је, тобоже, великим дијелом »структуралистичка«, тј. прихваћа »постмарксистички« »структурализам« и »структурализам« француских »аналиста«, а не изворни марксизам. При том је Ђурђев неупоредиво више од мене заоштрио проблем, јер ја видим »кризу« историје у опћем потискивању историјске знаности у школи, од друштвених знаности и од технократских концепција. Сама југославенска историјска знаност, по мом мишљењу, проживљава »позитивну« кризу у вези с процесом постепеног напуштања традиционалне историје, а то значи и стварањем увјета за успех у борби за опстанак. 2. Према Ђурђеву ја само продубљујем ту кризу, јер позивам историчаре да се обратe историографској пракси »западноевропских земаља« умјесто изворном марксизму. Како заступам »структурализам« као мјешавину »постмарксизма« и схваћања француских »аналиста«, што је према Ђурђеву и обиљежје југославенске историографије, моје интерпретације извиру из њене »кризе« и заоштравају је. 3. Ђурђев сугерира да се окрет према изворном марксизму мора извести прихваћањем његова учења. Сватко тко чита чланке Ђурђева може се увјерити да је ријеч управо о томе! Он, наиме, никада не спомиње никакву другу интерпретацију изворног марксизма, осим своје властите. Све остало је »постмарксизам«, »структурализам« или »утопијски марксизам«. 4. Из ове критике постало ми је јасно да Ђурђев употребљава термин »структурализам« за све оне концепције које, како он мисли, неисправно тумаче Маркса и Енгелса. Из осталих његових радова види се да он нема критериј за употребу тога појма, али ипак критизира југославенску историографију и мене због »структурализма«.

Након овога напада одлучила сам се да одговорим Ђурђеву. Морала сам прво изјавити зашто нисам »позвала« југославенске историчаре да се обратe »изворном марксизму« у интерпретацији и разради Б. Ђурђева и показати како из његове осуде мога »структурализма« произлази каос који

10) Исто, (Дијалог 129, ЧСП 104)

онемогућава да се разумије о чему је ријеч. Жељела сам омогућити историчарима да напад Ђурђева, објављен у »Дијалогу« који већини историчара није приступачан, читају у једном историјском часопису заједно с интегралним текстом мога реферата и с мојим одговором на ту »критику«. Хтјела сам да читалац на лицу мјеста контролира моје наводе и створи властите закључке успоредбом текстова. Ђурђев је допустио да се та критика поново објави у »Часопису за сувремену повијест« и похвалио је моју жељу као »ријеткост« у нас. Сада, међутим, објављује свој одговор у »Прилозима«, а не у ЧСП, оптужујући уредништво и мене за недругарски поступак. Замјерава ми што сам се уопће упустила у критику његове теорије као да ме није сам својом осудом мог Новосадског реферата на то натјерао.¹¹⁾ Дакако, није ријеч само о томе! Ђурђев такођер тврди да сам његову теорију дезинтерпретирала, а из његове манипулације с мојим изјавама произлази да при том често прелазим границу здравог разума и да као сваки епигон показујем своју неспособност да стварам властито мишљење.

Читалац који то жели, мора реконструирати теоријски »систем« Ђурђева из великог броја кратких чланака који су »посакривени« у различитим издањима, садрже бројне грешке и непрецизне формулације. У покушају састављања одређене цјелине из мозаика растепених изјава, читаоцу помаже то што Ђурђев често понавља одређене тврдње. Тако поступа и у своје двије критике и у свом тексту у »Прилозима«. Зато не видим разлога да одступим од свога мишљења о основним компонентама наука Ђурђева што сам га опширно и с бројним цитатима изложила у свом одговору на његов напад.

Сматрам да је Ђурђев у процесу »повратка« изворном марксизму у педесетим годинама поставио на дневни ред нека питања важна за ослобађање од догматскога марксизма, тада у стаљинистичкој верзији. Његова су схваћања утјецала и на ширење мог хоризонта као историчара почетника, а поготову на буђење мог интереса за методологију.¹²⁾ Међутим, у шездесетим годинама наши су се путеви разишли. Ђурђев је даље интензивно размишљао о теоретским проблемима, али увијек у оквиру стања из педесетих година и свога познавања историографске и филозофске проблематике до II свјетског рата. Није се кретао заједно с марксистичком теоријом, историјском знаности и друштвеним знаностима. Све ново ликвидирао је својим тисућу пута употребљеним наљепницама »постмарксизам«, затим »структурализам«, а најзад и »утопијски марксизам«.

Што се мене тиче, с великим сам одушевљењем пратила нова кретања. Како црпим своје обавијести из богатства различитих мишљења израшлих на знанственим и идејним кретањима шездесетих и седамдесетих година, а не сматрам се позваном да будем творац неке оригиналне теорије по-

11) Ђурђев истиче да ми је послао сепарате »својих новијих теоретских радова« како би дискусија била »плодоносна«. Била сам, дакако, увјерена да ми Ђурђев шаље радове у којима излаже »современо марксистичко схватање историје засновано на изворном марксизму« ради тога да бих заузела став према његовим схваћањима, а не да их не употријебим. Но сада каже да сам се обрукала што сам се, користећи се тим његовим радовима, тобоже уплела у његову »тешку дискусију« с »утопијским марксистима«, тј. с неким филозофима. Но Ђурђев добро зна да се нисам ни у шта уплела и да се нисам обазирала на »тешке« аргументе који су против њега изнесени. Сам Ђурђев натјерао ме својом осудом одломка мог Новосадског реферата да образложим зашто одбијам његов »систем« као теоретску подлогу за нашу историјску знаност. Добровољно то не бих никада урадила.

12) Зато сам се Ђурђеву изричито захвалила у предговору своје књиге.

вијести, Ђурђев ме проглашава беспомоћним компилатором који је окренут према »Западу«.

Са своје стране, нијечем у начелу да се може изградити сувремена теорија повијести у складу с изворним марксизмом, како то ради Ђурђев. Молим, у њега има занимљивих идеја које завређују да се о њима размишља. Но чини ми се да је он себи и сувише олакшао посао. Сувремена марксистичка теорија повијести не може израсти на неколико Марксових и Енгелсових цитата, и то још без анализе што одређени појмови значе за Маркса, употребљава ли их увијек на исти начин или не и што ми под тим терминима разумијемо након више од сто година научном развитака. По мом мишљењу, Ђурђев жели створити оригиналну теорију повијести апсолутизацијом Марксових изјава о »природним законима« на темељу оних цитата који му одговарају, при чему не узима у обзир све остале компоненте Марксове теорије повијести.¹³⁾ Он се уопће не осврће на голему литературу о »изворном марксизму«. За њ не постоји могућност различите интерпретације појединих Марксових изјава. Сви који мисле другачије од њега »одступају« од изворног марксизма. Није, дакле, случај што се наљепница »постмарксизам« која је на почетку значила »стаљинизам«, касније проширила на све и свакога и што Ђурђев производи увијек нове и нове наљепнице.

Мислим да се сватко тко жели нешто створити а да не прати сувремена збивања, креће у кругу. У Ђурђева круг се отворио његовом критиком стаљинизма, а затворио се након двадесет година формулацијом схваћања која углавном остају у оквиру догматског марксизма. Ђурђев је почео критиком начелног детерминизма догматског марксизма, тј. учења да је повијест процес што га регулирају друштвени закони, док су људи заправо њихов беспомоћни производ. С правом је то урадио критиком учења о правилној смјени пет »друштвено-економских« формација као тобоже основном закону развоја човјечанства. Круг се затворио тако што је Ђурђев свршио у натуралистичком детерминизму, у пренаглашавању опћих природних нужности, »природне основе« људске повијести и човјекове биолошке природе. То сам закључила из учења да друштво није састављено од људи и да је оно само повијесно ограничена »организација« »развоја« живота људи који је детерминиран природним законима, да се не развија друштво него »живот« људи, да је »свестрани развитак људског рода« природни процес који се повијесно остварује. Круг се до краја затворио дефиницијом историјског материјализма као теорије о »природним законима друштвом организованог живота људи« што би, сматра Ђурђев, имало

13) Ђурђев је и у »Прилозима« показао како употребљава Марксове и Енгелсове цитате. За наслов своје »сатире« одабрао је пола реченице једног цитата из »Њемачке идеологије« у којем се каже да повијест људи не може бити негација њихове природности и да се повијест природе и повијест људи међусобно увјетују. Тај цитат супротставља једном цитату Гаје Петровића. Извучи из контекста његова чланка из 1966. једну реченицу: »Повијесност је негација природности«, каже да је то релативно тачно али ипак неистинито зато што је тобоже управо на тој тврђњи изграђен »философски систем« »праксиста«! Из његових изјава произлази да је Г. Петровић епигон корифеја »утолијског марксизма« (било би занимљиво знати тко су они) док сам ја епигон епигона, тј. »праксиста«. Ђурђев интонира своју »сатиру« цитатом Г. Петровића, манипулира цитатима и изводи закључке који су супротни свакој логици зацијело зато да би увјерио читаоце како је потребно да ме, уз остале моје гријехе, осуде и као сљедбеника »праксиста«.

бити у складу с изворним марксизмом.¹⁴⁾ Ђурђев сам изјављује да је Марксово схваћање о природним законима »људске производње« ... »проширило и на појам друштвом организованог живота људи«. ¹⁵⁾ Бит ће ми дакле допуштено да темељито посумњам у то да је управо проширење природних закона материјалне производње на сва подручја људскога живота једина интерпретација која је доиста у складу с изворним марксизмом!

Мислим да је Марксово схваћање о повијести као природно-повијесном процесу врло увјерљиво. Но одбијам учење Ђурђево да је повијест човјечанства само наставак повијести природе и њена спецификација или како Ђурђев каже »стадиј развика који се зове историја«. ¹⁶⁾ Мислим да се теорија повијести не може извести само из природних закона физичке егзистенције човјека и закона вањске природе. За мене је битна повијесна активност човјека у његову настојању да превлада природна ограничења и друштва која му пружају само животињски живот а не и задовољавање његових материјалних потреба изнад физичког минимума, а поготову не проширење и усавршење његових духовних потреба. Човјек је дио природе, дио друштва и производ властите повијесне праксе којом ствара себе као човјека, припадника људског рода и друштвено биће. ¹⁷⁾

Ђурђев такођер заступа познату теорију »одраза«, према којој је »надградња« само одраз материјалне стране друштва, тј. функција природних закона у материјалној бази. Насупрот томе, сматрам да је повијест »измјена твари« између човјека и природе путем његова друштвена рада. Управо производњом ствари човјек спознаје свијет око себе и »производи« самога себе као повијесно и друштвено биће. Зато мислим да материјална производња не може бити искључиво природни феномен који је само дру-

14) Ђурђев тврди да је неистинита моја интерпретација како је у њега повијест производ »вјечних« природних закона који функционирају и у људској повијести и каже да је његов »општи филозофски став« управо у томе што он ни у природи ни у повијести не види опће законе развика или опћи циљ развика. Тачно је да се у Ђурђево природни закони јављају увијек унутар посебне повијесне ситуације и у одређеном облику. Но он ми не даје другу могућност него да схватим његов појам »природни закони« у смислу основних увјета човјекове физичке егзистенције који су у бити неовисни од повијесних облика. Природни је закон да човјек мора јести, но он, дакако, у току повијести добавља храну на различите начине. Ако је »развика људи« природни процес, који се само повијесно реализира, ако су природни закони детерминанта за повијест човјечанства, као и за живот животиња, онда су они »вјечни«, иако се у вези с човјеком јављају у повијесном руху. Ђурђев се љути што сам употријебила термин »апсолутно-природно« схваћање за његову догму. Зацијело нисам с тим изразом толико претјерала као он са својим нападима на свачије и моје »апсолутно-социолошке« заблуде.

15) Дискусија Ђурђево, »Опредјељења« 7 – 8, 1975, 110.

16) »Прилози« 461.

17) Одбијајући наук Ђурђево да се развија само »живот људи организован друштвом« а не друштво, рекла сам да не разумијем што то заправо значи осим да се човјек рађа и умире. У овој изјави живот и смрт схваћени су као оквир физичке егзистенције човјека и нисам сматрала да је нужно набрајати све физичке функције човјека. Ђурђев одговара да за мене није важио како човјек живи и како прибавља намирнице и каже да бих другачије »филозофирала« када бих морала прибављати храну као човјек у »преисторији« умјесто да одем у ресторан. Ђурђев ми не би смио упутити ове ријечи, јер оне звуче као цинизам. Било је, наиме, вријеме када сам и ја сакупљала бобице по шуми и патила од неописиве глади. Могу, дакле, суосјећати не само с човјеком из давних времена него прије свега с гладнима и полугладнима, а то је данас већина човјечанства, из властитог искуства, а не само при разради »оригиналне« теорије за писањем столом! Управо моје искуство с »природним законима« великим ме дијелом мотивира да одбацим детерминистичко учење Ђурђево.

штвено организиран, док би духовна »производња« била само њен механички одраз. Из тврдње Ђурђева о начелном заостајању наградне иза материјалне базе такођер произилази његово учење да је будућност у природном животу људи, а не у њиховој повијесној акцији, што сматрам фатализмом. Из пренаглашавања природних закона, из схваћања да је друштво само повијесно лепило за функцију природних закона људске егзистенције и вањске природе, по мом мишљењу, произилази у Ђурђева одвајање човјека као природног бића од његове творевине друштва.¹⁸⁾ С обзиром на непрекидно баратање с наљепницом »постмарксизам« у Ђурђева, усудила сам се рећи да таква интерпретација више личи на »предмарксизам« него на марксизам. Мислила сам, дакако, на предмарксистичко материјалистичко схваћање које је апсолутизирано природно биће човјека.

Закључила сам такођер а да у теоретском систему Ђурђева нема мјеста за Маркову антропологију и мислим да је то Ђурђев нехотице и сам потврдно у »Прилозима«. Видјели смо да ме Ђурђев прогласио »структуралистичким постмарксистом« који је, тобоже, избацио човјека из својих »структура«. Била сам, дакле, приморана да оповргнем ту тврдњу и да истакнем како сматрам повијест »субјективно-објективним« процесом у којем се ништа не збива апсолутном нужношћу, у којем »слобода« човјека не може бити само спознаја »објективне« нужности него избор одређених могућности у датим увјетима. При том сам рекла да не схваћам човјека као једноставну функцију ни природе ни друштва и да оно што човјека чини човјеком јест његов друштвени рад којим присваја вањску природу за себе и производи повијесни процес у којем се заједно с друштвом мијења и као појединац. Дакле, у мом »структуралистичком« схваћању повијесна је пракса човјека наглашена. Зато сматрам да »логику« повијести не дају друштвени или природни закони него повијесна дјелатност људи која је, дакако, увјетована затеченим стањем. Ђурђев ми сада одговара да је то схваћање »праксиста« који су ме навели на танак лед! Међутим, не жели изнијети своје властито објашњење повијесне дјелатности људи. Само псује »праксисте« и каже да је повијесна пракса »врло компликована ствар«, штовише да је то питање »ужасно, ужасно и још ужасније компликовано.«¹⁹⁾ Не сазнајемо како то да је питање природних закона тако једноставно да се на темељу неколико Маркових цитата може формулирати »теорија« о »развоју људи«! Дакле, на питање што је људска повијесна пракса, »толико је тешко одговорити«, да то Ђурђев не покушава. Другим ријечима, он не може повијесну праксу човјека уклопити у своју детерминистичку »природно-хисторијску« теорију, па је јединоставио – избацује! Зато сам била тако слободна да изразим своје мишљење како се Ђурђев креће у кругу. Почео је нападом на стаљинизам, који је на свој начин избацио повијес-

18) Ђурђев ми одговара тврдњом да управо ја дијелим »природног« од »повијесног« човјека, односно да растављам човјека на природно биће и на »социолошко« биће (зар постоји неко биће што га је створила социологија или је ријеч о друштвеном бићу?) али то, дакако, ничим не доказује.

19) *Прилози*, 465. Ђурђев оправдава своју тврдњу да се не може одговорити што је повијесна пракса човјека чак и тако што поставља »глупо, здраворазумско« питање« одакле мотивација и циљеви људи ако нису од бога или ако они нису »сами божански ствараоци«. (с. 463). То је чудна изјава од аутора који сам каже: »Прворазредну важност друштвених структура у одређивању понашања људи нико не пориче...«! Структурализам н. дј. (*Дијалог* 118, ЧСП 94). Чему је онда потребно да Ђурђев уз Маркса дозива у помоћ и самога бога!?

ну акцију људи из свога система, а завршио је формулацијама властите »теорије« у којој такођер нема мјеста за повијесну праксу људи.

У својој »сатири« у »Прилозима« Ђурђев ме уз »постмарксизам« и »структурализам« усређује и трећом наљепницом – »утопијског марксизма«! Види се да су »утопијски марксисти« сви противници ортодоксног марксизма да заступају »нонсенсе« и за разлику од »ортодоксних марксиста« нису уопће слѣдбеници Маркса. Ђурђев сам изјављује да му је тешко изаћи на крај са мнош. Не може ми, наиме, са сигурношћу пришити ни једну наљепницу. Ипак, сматра да је код мене основно то што повезујем »аналистичка« схваћања с »утопијским марксизмом« што га поистовећује с хегелијанском интерпретацијом марксизма и тврди да је то »субјективни идеализам«. Морала бих сада отворити нову страницу у полемици с Ђурђевим и упозорити га на богатство струја у недогматском »отвореном« марксизму и на немогућност да се та различита кретања сведу искључиво на хегелијанску интерпретацију. Но то не би имало никаквог смисла и одвело би нас још даље од стварних проблема наше историјске знаности. У сваком случају карактеристична је изјава Ђурђева да би било боље да сам основним питањима наше полемике пришла на темељу »постмарксистичког« материјализма, иако је оно догматско и недосљедно. Сам Ђурђев наглашава да с »постмарксистима« често налази »заједнички језик« и да су његова пребацивања постмарксистима – ријетка!²⁰⁾

Из мога одговора Ђурђеву у поводу његова напада на мој Новосадски реферат зацијело произилази увјерење о томе како он себе сматра јединим правим тумачем и настављачем изворнога марксизма! Позивајући се на своју одавно написану изјаву да није лако изградити теорију »свјетскоисторијског процеса развитака човјечанства« и да је зато потребан напор талентираних историчара марксиста, Ђурђев сада тврди да му приписујем схваћање које је супротно његовим намјерама и позива читаоце да ме осуде. Морална индигнација Ђурђева није на мјесту. Да би доказао своју »скромност«, Ђурђев цитира споменуту изјаву из чланка што га је написао прије више од петнаест година када је још била актуелна полемика с »постмарксистичким стаљинизмом«. То је било доба које сам назвала раздобљем његових »раних радова« и истакла сам да је тада сматрао како је ријеч о првим корацима према новим концепцијама. И у чланку, на који се горе позива, Ђурђев каже да је желио дати само критичке примједбе о разликама између природно-историјског и социолошког приступа а не изграђену теорију.²¹⁾ Но данас тврди нешто друго, тј. мисли да је ту теорију већ изградио! Зато за интерпретацију његових гледишта ваља узети новије

20) Видјели смо да Ђурђев под појмом »постмарксизам« обухваћа различите струје. И сам каже да тај термин означава присташе »једног гледишта који одступају од изворног облика тога гледишта«. (Дискусија Ђурђева, »Опредјељења« 7–8, 1975, 110). Постоје, дакако, различите струје које »одступају« од изворног марксизма, тј. немају везе с Ђурђевљевом интерпретацијом изворног марксизма која једина није »одступање«. Зато су досада »постмарксисти« били једноставно сви – од догматских до »утопијских« марксиста, тј. оних који заступају различита схваћања унутар недогматског марксизма. Но чини ми се да је управо у »Прилозима« појам »постмарксизам« најзад сужен на онај догматски или ортодоксни марксизам који није потпуно у складу с учењем Ђурђева. Зацијело је Ђурђев осјетио потребу да и сам истакне како је близак догматском марксизму, а да се супроставља »отвореном«, недогматском марксизму.

21) Ђурђев се позива на пријевод свог чланка из ЈИЧ-а 1, 1963. под насловом: Du Processus du développement de l'humanité jusqu'à la civilisation moderne, Acta Iugoslaviae Historica 1, Београд 1970, 33.

радове, а не оне од прије двадесетак година. Ту ће читалац наћи сасвим другачије цитате. Нпр. у једном реферату (1975) Ђурђев се жали да се његови радови уперени против »постмарксистичке ревизије изворног марксизма« не узимају у обзир »ни у нас ни иначе«, да је његова расправа о процесу развитка човјечанства до модерне цивилизације »једноставно прећутана иако је ту, мислим, разјашњена разлика између постмарксистичког схватања развитка људског рода и схватања изворног марксизма«. Овдје је ријеч о расправи у ЈИЧ-у 1/1963, а цитат на који се Ђурђев позива у »Прилозима« је француски пријевод тога текста (1970). Свој француски чланак завршио је изјавом да је дао само критичке примједбе са »скромним« намјерама, а претпостављао је, штовише, да у његову тексту има и формулација које нису најсретније. Сада, међутим, тврди да је тада објаснио разлику између »постмарксизма« (не каже стаљинистичког) и изворног марксизма у схваћању развоја људског рода. Даље каже да су га »постмарксистички« историчари и филозофи историје нападали када се изјашњавао о опћим филозофско-историјским проблемима: »Сада када сам пришао излагању стварне теорије развитка човјечанства на основу изворних марксистичких ставова, они ћуте.²²⁾ Према томе, у Ђурђевој више нема говора о потешкоћама изградње такве теорије, о нужном опрезу при формулацијама и о потреби да на томе ради више »талентованих« историчара. Сада је наступило вријеме када он сам гради теорију »развитка човјечанства«, односно да употрејибим биолошки појам који је у њега много чешћи, »развитка људи«, на темељу изворног марксизма.

Свој закључак да Ђурђев себе сматра јединим правим интерпретатором и настављачем изворног марксизма извела сам управо из његових изјава из којих произлази да је ријешио или рјешава битна питања теорије марксизма у вези с »развитком људи«. Те сам изјаве морала интерпретирати чињеницом да Ђурђев никада не спомиње ни једну струју као марксистичку, ни једног теоретичара као марксисту. Он само грми против »постмарксизма«, »структурализма« и »утопијског марксизма« и изјављује да је »постмарксизам« владајуће схваћање и међу историчарима и опћенито. Ђурђев може врло лако побити моје увјерење да он себе сматра јединим »теоретичарем« који гради на изворном марксизму. Нека наброји струје и појединце, којима, без обзира на различита неслагања, не даје своје познате наљепнице него их може назвати – марксистима! У том случају одмах би се повукла и не питајући зашто то није урадио у посљедњих двадесет година.

С тим је у вези и гњев Ђурђевој због моје изјаве о његовој »свјетској« историји. Манипулацијом једног цитата из моје књиге, Ђурђев извргава руглу моју тобожњу тврдњу о његовој »изузетности у свијету«, јер мисли да кажем како је он једини покушао одговорити на питање што је »свјетска« повијест. Прије него што са мном полемизира требао би проверити што је то заправо написао. Само сам поновила његову властиту изјаву. Рекла сам да Ђурђев вјерује да је управо он утемељио историју »свестраног развитка људског рода« барем у погледу систематизације. То сам урадила на темељу једног прилога у којем Ђурђев понавља своју пе-

22) Историјски материјализам изворног марксизма и постмарксистичке филозофије историје, »Опредјељења« 5–6, 1975, 113. Ђурђевој се испунила жеља барем у толико што су неки филозофи рекли своју о његовој »стварној теорији развитка човјечанства«, а најчешће је и једног постмарксистичко-структуралистичко-утопијско-марксистичко-субјективно идеалистичког историчара да се усуди рећи како ту теорију не може прихватити.

риодизацију »природне историје човјечанства у културном развоју« и закључује: »То је бар у систематизацији чини ми се, нешто оригинално.«²³⁾

Читалац је зацијело већ запазио да сам увјерена како се историјска знаност мора оспособити за истраживање различитих подручја друштвеног живота и постати друштвена знаност. Зато сам посебну пажњу обратила изјавама Ђурђева из којих произилази да историја мора постати »природно-историјска« знаност! Сматрала сам то тако важним питањем да сам свом одговору Ђурђеву дала наслов: »Је ли историја друштвена или природно-историјска знаност?« Свој сам закључак извела из ових података: објављени текст реферата Ђурђева на међународном конгресу у Москви (1970) свршава с изјавом да историја не може бити »чиста друштвена знаност« него да мора постати нешто много више. У сажетку тог реферата на српском или хрватском језику пише да се основна мисао може резимирати у двије реченице које у пријеводу с њемачког самог Ђурђева гласе: »Живот људи организован друштвом много је шири од друштва самог за себе. Стога историја не може бити чиста друштвена наука него мора постати природно-историјска наука.«²⁴⁾ У истом прилогу Ђурђев каже да је ту мисао »касније развио« у предавању на Лондонском свеучилишту у новембру 1970. У објављеном тексту тога предавања поновљен је горњи цитат на њемачком с енглеским пријеводом. Затим опет слиједи скраћени текст тога предавања на српском или хрватском језику с нешто измијењеним споменутим цитатом који сада гласи: »Живот људи, организован друштвом, шири је – вели предавач – него друштво само. Стога историја не може остати чиста друштвена наука, него мора постати природно-историјска наука.«²⁵⁾

Ово схваћање за мене је било важан доказ да Ђурђев раздваја друштвену и природну страну повијесног живота. »Чиста друштвена наука« била би, дакако, она која се бави искључиво друштвом (према томе не обухваћа човјека као природно биће) док би једино историјска знаност обухваћала и друштво и природу на вишем ступњу. Зато она мора постати природно-историјска знаност! Томе сам супротставила мишљење да нема »чистих« друштвених наука осим у оних струја које слиједе ахисторијски структурализам и избацују човјека из свога »система«. Сватко тко не раздваја природно и друштвено биће човјека мора бити на чисту да се друштвене знаности нужно дотичу човјекове природне и друштвене стране. Истакла сам да постоје науке које су уједно и друштвене и природне и поставила сам питање како би та »природно-историјска« наука изгледала? Какве би биле методе којима би савладавала проучавање природних закона »друштвом организованог живота људи«? Што би југословенски историчари морали урадити да потакну кретање у том циљу?

У »Прилозима« Ђурђев одговара да је он на Московском конгресу »мимогред« рекао да историја »не треба да буде само (п. Б. Ђ.) друштвена наука него треба да постане природно-историјска наука. Добро се сјећам

23) Марксово схватање развоја човјечанства и неке савремене интерпретације Марксовог схватања, »Опредјељења« 12, 1977, 101. I из тврдњи у »Прилозима« произлази како управо Ђурђев рјешава битне проблеме марксизма. (с. 444, 445)

24) *Историја и социологија*, Радови АНУБиХ XLI, Одјељење друштвених наука, књ. 14, Сарајево 1971, 11.

25) *The Science of History is broader than Social Science*, Радови АНУБиХ, XLIX, Одјељење друштвених наука, књ. 16, Сарајево 1973, 14.

да сам рекао ријеч *само* (п. Б.Ђ.). Формулација коју сам ондје дао не може се никако тумачити како је М. Грос тумачи.«²⁶⁾ Но ствар је у томе да не интерпретирам никакве изјаве Ђурђева на конгресима него само оно што је црно на бијелом написао. Ђурђев није рекао зашто је у три пута поновљеном написаном тексту изостала ријеч *само*, која потпуно мијења смисао изјава. Из написаног текста произилази да историја заправо није друштвена знаност и да мора постати природно-историјска знаност, а према изјави Ђурђева у »Прилозима« била би и друштвена и природно-историјска знаност! Из његова одговора читалац не разабире да такав написани текст постоји па му може опет једном повјеровати да сам злонамјерна у интерпретацији његових схваћања. Ђурђев на тај начин онемогућава било какву дискусију! Како су његови чланци највећим дијелом објављени реферати, он увијек може рећи да је то на одређеном знанственом скупу »рекао« другачије него што пише у самом тексту. Сада, дакако, више немамо појма што је заправо та природно-историјска знаност. Умјесто да Ђурђев објасни ту своју доиста важну тврдњу поготову зато што сматра да је и у овој полемици ријеч о усмјерењу наше историографије, он прежвакава своје старе тврдње у вези с »природним развојем људи«. Када истичем потребу истраживања разних подручја друштвеног живота, излажем се опасности да ме Ђурђев осуди као »апсолутно-социолошког постмарксиста и структуралиста« но ипак ме не жели поучити како би требало истраживати природне законе »друштвом организованог живота људи«.

Важно је такођер истакнути да Ђурђев поистовећује двије супротне тенденције: намјере и праксу друштвених знаности да *историју* претворе искључиво у *историје*, тј. у своје ретроспективе, и тежњу и дјелатност историчара да историја постане друштвена знаност »равноправна« с осталим друштвеним знаностима, а не њихова служавка. Ђурђев с правом каже да искључиво социолошка концепција историје поставља питање опстанка историје као самосталне знаности, али не схваћа да се тежња историчара да историја постане друштвена знаност, способна за истраживања свих подручја друштвеног живота, управо томе супротставља. Он не разумије сувремено кретање и зато што од друштвених знаности види само социологију а не узима у обзир проблеме који су настали за историјску знаност успоном других, још агресивнијих друштвених знаности. »Социолошку«, »политолошку«, »економистичку«, »антрополошку«, »културолошку«, »психолошку« итд. историју не желе историчари, осим одређених изнимки, него припадници друштвених знаности!

У вези с овим схваћањем Ђурђева јест и његов жесток напад на мене због »структурализма«. У свом одговору морала сам утврдити да он има своју особну дефиницију појма »структурализам« и »структура« која произилази из његова херметичног затварања унутар зидина властите »теорије« и зато не може бити у складу с опћом употребом тих појмова. Ђурђев је најприје, у критици моје књиге, тврдио да слиједим моду и да се зато желим звати »структуралист«! Истина је управо супротна. Устајем против »структурализма« као смјера који апсолутизира »дисконтинуитет« и »систем«, види само статичке »структуре« без »процеса« и без човјека. Управо тај структурализам, у разним својим варијантама, сматрам великом опасношћу за опстанак историјске знаности. Ђурђев ми је у својој другој кри-

26) »Прилози«, 468.

тици ипак потврдио – да не припадам таквом »структурализму«! Ђурђев такођер није на чисту тко то Маркса заправо сматра »структуралистом«. Прије свега, ријеч је о посебној »школи« Алтхусера, који покушава интерпретирати Маркса без онога што Ђурђев назива »хисторизмом«, а на чему заснива свој појам »генетичкоструктуралне« историје. Алтхусера напали су управо они којима Ђурђев дијели своје немарксистичке наљепнице, а ја их сматрам марксистима. Између осталих, урадили су то и марксистички хисторичари »аналистичког« смјера. Ђурђев свој појам »структурализам« везује уз француску »аналистичку« школу коју поистовећује с Ф. Брауделом и његовом данас превладаном концепцијом од прије двадесетак година.²⁷⁾

Из комуникације на Међународном конгресу хисторичара у Сан Франциску (1975) види се како је настала Ђурђевљева дефиниција »структурализма«. У тексту под насловом: »Друштвена структура и развој људи« поистовећује се појам »друштвена структура« с »друштвено-економском формацијом« у смислу »апсолутно-социолошког« схваћања догматског марксизма које објашњава повијест човјечанства на темељу »објективних« друштвених закона.²⁸⁾ Тај се појам супротставља »развоју људи« а не повијести човјечанства, тј. биолошком термину који нужно произилази из »природно-хисторијске« теорије Ђурђевог. Тако у њега »постмарксистичке« виде у повијести само развој »друштвено-економске формације« из »друштвено-економске формације« а »структуралисти« се концентрирају искључиво на развој »друштвене структуре« из »друштвене структуре«! Зато он баца и »постмарксистичке« и »аналисте« у исти кош! Појам »структуралист« постаје нешто као збирни појам за струје којима је заједничко само то што их Ђурђев – осуђује! Сада ће бити јасно зашто ме је Ђурђев двије године након конгреса у Сан Франциску могао прогласити и »постмарксистом« и »структуралистом«, обожаватељем француске структуралне хисториографије, у истом даху! Нема то, дакле, никакве везе с мојим »еклектицизмом«!

Одијељен својом теоријом као зидом од осталог свијета у којем, тобоже, влада »постмарксистичко« схваћање, Ђурђев не види да он у много чему напада гледишта која и сам заступа. Упозорила сам да је Ђурђев много већи »структуралист« од мене, јер се из његових чланака може разабрати да и он сматра како је повијесна збиља структурирана. То се, прије свега, види из врло честе употребе појма »структура« у смислу »цјелина« састављена од дијелова. Нисам била лијена да израдим попис тих израза.

27) Сматра се да је Брауделово славно дјело о Средоземљу важно, прије свега, као прекретница и потицај за нове спознаје. Данас се »аналистичка школа« састоји од више различитих струја међу којима је и утјецајна марксистичка група. Ђурђев се вара када каже да су »аналисти« прихватили критику Th. Schiedera, којег он зна с Међународног конгреса хисторичара у Москви 1970. Он је био представник понешто модернизираних идеалистичког хисторизма, тј. традиционалне хисториографије, и зато није могао утјецати на »аналисте«. Иако код неких група »аналиста« има окоштања, њихова схваћања мијењала су се зато што су учили на свом дугом искуству, а били су изложени и критици својих властитих ученика. Утјецај »аналиста« још је увијек знатан у Европи, Америци и неким земљама Азије.

28) *Sozialstruktur und Menschenentwicklung*. Радови АНУБиХ LX, 1977. – Ђурђев је у »Прилозима« испричао понешто о свом судјеловању на међународним конгресима. Како би читалац могао претпоставити да сам га провоцирала на то одређеним примједбама, морам се оградити и изјавити да сам се само послужила објављеним текстовима његових комуникација као што сам ради интерпретације његових схваћања употребијела штампане реферате што их је одржао у Сарајеву и другдје.

Један прилог Ђурђева носи наслов: »Савремени марксизам – генеза, структура, проблеми«, а то може значити само једно: да, наиме, и он проматра повијесни ток генетички-структурално! Но код мене је управо то – злочин! Ђурђев је у »Прилозима« нашао згодан излаз из тога ћорсокака. Негдје је прочитао израз »структурно« па сада он заправо објашњава битне појаве у »развоју људи« »структурно« док су моја схваћања »структурална« или »структуралистичка«! Но није само ријеч о томе! Ђурђев проглашава досљедним историзмом управо Марксово и Енгелсово схваћање о повијесним структурама у развоју! Он ми приписује мишљење с којим немам никакве везе јер не жели схватити да моја употреба појма »структурална историја« у марксистичком смислу једноставно изражава увјерење да су повијесне чињенице сложене, тј. састављене од дијелова у различитим међусобним односима, и да бисмо зато требали истраживати унутрашњу динамику њихове структурације и деструктурације. То мишљење није ни по чему »оригинално«. Оно је само наглашено у интересу убрзања процеса методолошке проблематизације у нас.

Од свих аподиктичких тврдњи Ђурђева имало би најтеже посљедице за нашу историјску знаност његово одвајање садашњости од прошлости, односно довршених од недокршених процеса. Не бих понављала његово начелно оправдање тог мишљења. Закључак је свакако у томе да филозофија повијести и социологија (већ сам рекла да Ђурђев не узима у обзир све друштвене знаности него само социологију) треба да се баве »незавршеним« процесима повијести док би предмет историјске знаности била »изразита прошлост« »остварених« или »докршених« процеса. Ђурђев, дакако, није рекао када почиње »садашњост«, тј. када се ми историчари морамо повући пред филозофима и социолозима. У »Прилозима« сада каже да је садашњост замишљена граница између прошлости и будућности! Ако је тако, онда је свака одлука о разграничењу историјске знаности и осталих друштвених знаности, које се баве »садашњошћу«, произвољна. Слажем се с тим да је садашњост замишљена граница између прошлости и будућности. Но управо ово схваћање Ђурђев је напао још у критици моје књиге! Такођер није објаснио свој критериј за одвајање »докршених« од »недокршених« процеса. Гледиште Ђурђева иде у прилог тврдњама да је историја само одређено знање о појединачним догађајима у прошлости (филозоф Муминовић рекао је Ђурђеву да су »бесмислици вјечите јучерашњице« предмет историје) и да зато не може бити самостална знаност нити придоносити објашњавању сувремених проблема. Када бисмо послушали Ђурђева, морали бисмо изричито одобрити потискивање историје и повући се у онај скромни кутак који нам се благонаклоно оставља. Насупрот Ђурђеву мислим да се борба за опстанак историје великим дијелом рјешава управо демонстрацијом да су историчари способни истраживати и »недокршене« процесе.

У »Прилозима« Ђурђев каже да од њега захтијевам »рецепт« што су завршени и незавршени процеси и изјављује да он то не може урадити!²⁹) При том читалац не сазнаје да то питање нисам поставила ради забаве него зато што је Ђурђев на темељу »докршених« и »недокршених« процеса извео своје разграничење између историје те филозофије и социологије. Према томе, остаје отворено питање смије ли се историчар бавити повијешћу социјалистичке Југославије или народима у развоју или то мора препустити социолозима и филозофима да не би помутио теорију Ђурђева?

29) »Прилози«, 444 – 5.

Жељела сам читаоцима сама изложити своја схваћања како не би били упознати с њима једино у »интерпретацији« Ђурђева. Нисам писала зато да бих суставно побила његове тврдње у »Прилозима«. Немогуће је дискутирати на темељу текста који се доима као жустра дебата уз црну каву.³⁰⁾ Да је Ђурђевић прочитао тај коктел након што га је написао, вјероватно би изоставио неке изјаве настале у првом бијесу. Зато се не желим освртати на изузетно тешке инсинуације што их је упутио на мој рачун.³¹⁾ Кад бих хтјела систематски дискутирати с Ђурђевићем, морала бих најприје исправити бројне грешке у цитатима мојих изјава које мијењају њихов смисао, супротставити се вратоломним акробацијама које Ђурђевић изводи у својим »коментарима« импутирајући ми невјероватна схваћања и објаснити што сам доиста рекла. Сваки читалац који се успио пробити кроз текст Ђурђевића, могао је и сам видјети многе апсурде.³²⁾ Ђурђевић каже да га »замотавам« у сва могућа питања да бих доказала да је »догматичар«. Но ријеч је о томе да сам упозорила на неке нелогичности и недоследности у његовој теорији. Ево само један примјер. Читаоцу ће се вјероватно чинити смијешном сколастичка дискусија о томе је ли друштво састављено од људи или није! У низу својих изјава Ђурђевић је тврдио да друштво није састављено од људи него да је то само повијесно дата организација унутар које функционирају природни закони и да друштво није прави живот људи. Допустила сам себи »шалу« упозоравајући на то да Ђурђевић на једном мјесту апелира на друштво, иако оно није састављено од људи. Ђурђевић на то одговара да »свако нормалан« зна да је мислио на људе који чине ту орга-

30) За Ђурђевића је карактеристично да говори »напамет«. (То је његов израз.) Каже нпр. да се сјећа да сам »узела за основу« једне своје књиге аутора који је обавио периодизацију на темељу утјецаја природне околине. »Ако сам се преварио у свом цитирању напамет, молим за извињење.« (с. 450) Радо опраштам Ђурђевићу, јер немам појма о чему он то говори. Дакако, да такав »стил« у написаном тексту онемогућава сваку дискусију.

31) Једино морам оштро просвједовати зато што се Ђурђевић не задовољава да искаси свој бијес на мени него својим инсинуацијама обухваћа и једно друго лице. Из моје књиге Ђурђевић се послужио податком из којег се види да је један мали филозоф читао одломке мога текста прије објављивања и дао ми примједбе. Ђурђевић сада покушава убити двије мухе одједном. Он даје одушка својој страственој мржњи према филозофима, након своје »тешке дискусије« с њима, а уједно потенцира своје тврдње да сам потпуно овисна о туђем мишљењу до те мјере да се може закључити да нисам кадра сама полемизирати против њега. Из његових измишљотина произлази да је тај филозоф мој савјетник који ми набавља радове Ђурђевића и упућује ме која гледишта имам приписати Ђурђевићу а изабрао је управо Ђурђевића да га преко мене плаши својом теоријом »праксе«. Зато изјављујем да тај филозоф нема апсолутно никакве везе с овом полемиком и да није одговоран ни за каква моја схваћања. Уједно захтијевам да Ђурђевић или докаже своје тврдње или да повуће своје клевете.

32) Навела бих као примјер само једну једину реченицу. Написала сам: »Човјек, дакле, ствара повијест и самога себе...« У верзији Ђурђевића тај исти цитат гласи: »Човјек, дакле, ствара повијест из самога себе...« Да сам то доиста изјавила, Ђурђевић би био у праву да сам »субјективни идеалист«. Када бих тврдила да човјек ствара повијест из самога себе, онда би то значило да његова дјелатност није ничим увјетована. Разумије се да с таквим схваћањем немам никакве везе. У Ђурђевића цијела та реченица гласи: »Човјек, дакле, ствара повијест из (!?М.Г.) самога себе, али се при том отуђује од свога властитога производа друштва (не отуђује се друштво од човјека него човјек од друштва; овако апсолутно-социолошки начин мишљења још нисам срео! – Б. Ђ.)«, »Прилози«, 459; Читалац, дакле, може сам видјети да сам рекла да се човјек отуђује од друштва, а Ђурђевић насупрот томе у свом непосредном коментару тврди да кажем како се друштво отуђује од човјека! Зато и мислим да он свој текст уопће није прочитао након што га је написао. Није могуће да тада не би открио овај и бројне друге лапсусе.

низацију као што би могао рећи: »Савез друштава историчара Југославије мора да зна што заступа М. Грос у својим гледиштима на историју кад одржава реферат о томе. Јер нисам ја њу ставио« у лонац структуралне историје, него је она сама себе ставила. Мораш да истражујеш што она заправо заступа.«³³⁾ Но Ђурђев није примијетио малу разлику у вези с тим »организацијама«. За Савез историчара није тврдио да није састављен од људи, а за друштво је то рекао барем десет пута. Ђурђев, ипак, признаје да је умјесто »друштво« требао рећи »друштвена заједница«.³⁴⁾ Уједно истиче да је »квинтесенција« његових размимоилажења са мношћом у томе што не знам разлику између »друштва« и »друштвене заједнице«, што је зацијело срамно за мој знанствени углед. Ако то Ђурђев жели, могу цитирати и друга мјеста у којима он говори о друштву као да је оно ипак састављено од људи, а не употребљава појам »друштвена заједница«. У критици моје књиге каже да је Маркс у предговору првог издања »Капитала« рекао »да друштво треба да сагледа 'стазу природних закона свога кретања'«.»³⁵⁾ Но ако друштво може нешто сагледати, онда то значи да је оно састављено од људи! Зар ни Маркс не зна да друштво није састављено од људи и не разликује појам »друштво« и »друштвена заједница«?

Из вртогла апсурда у тексту Ђурђевог желим извући само питање »обране« историјске знаности и тим поводом још једном оправдати своју тврдњу да у нас напредује процес атомизације историјске знаности. Ђурђев сматра да својом »еснафлијском одбраном улоге историје чини (м) медвјеђу услугу« вјероватно самој историјској знаности и тврди да он сам не брани историју »из еснафских разлога« као ја него као »грађанин увјерен да је тако«. Но по мом мишљењу он уопће не брани историјску знаност него само пропагира своју властиту теорију! Једном од својих манипулација којима се служи при интерпретацији мојих цитата да би доказао неодрживост мојих гледишта, Ђурђев ми приписује мегаломанску жељу да историјска знаност добије најважнију улогу при објашњењу сувремених кретања и у самоуправљању.³⁶⁾ Истина је, дакако, у томе што захтијевам само мјесто под сунцем за историјску знаност. Читалац је вјеро-

- 33) Прилози 455. Изјаве у пријетећем тону које се могу схватити само као тврдње да Ђурђев разоткрива неко страшно зло које се крије иза мојих схваћања и које зацијело наносим нашој историографији, приморале су ме да уђем у ову полемику. Питање је сада хоће ли Савез историчара поступити против мене након што је Ђурђев »истражио« моје концепције и показао да су оне чак »субјективно идеалистичке«?
- 34) Ђурђев покушава бити ироничан и каже да ће се убудуће трудити да буде »прецизан« у контакту са мношћом. Препоручила бих му систематичност, прецизност и концентрацију без обзира на мене.
- 35) Поводом једног приручника н. дј. 342. Цитат заправо гласи: »Чак и ако је неко друштво успело да уђе у траг природном закону свога кретања – а крајњи циљ овога дела и јесте да открије закон економског кретања модерног друштва – не може оно нити прескочити нити наредбама укинуги фазе природног развитака.« Капитал I – III, Београд 1973, 17.
- 36) Након што сам укратко дотакла проблем отуђења човјека, написала сам да се повијесни актери не препознају у свом дјелу и да је задатак историчара да објасни однос повијесног човјека и његова дјела. Изјавила сам то јер у свом истраживању стојим пред проблемима односа идеологија и стварности, тј. настојим демистифицирати идеологије. Ђурђев сада тврди да из мојих изјава произлази да роб не зна да је роб, а примјењује тај свој закључак и на »садашње друштво« (а не на друштвену заједницу?) и тврди да мислим да самоуправљач не зна да је самоуправљач и да желим да му то објасни – историчар! Овај салто мортале само је израз његова настојања да ме прогласи не само противником изворног марксизма него и човјеком који не зна самостално мислити и прелази границе здравог разума.

јатно видио да основне супротности између Ђурђева и мене произилазе из тога што се он затвара међу зидове своје »природно-историјске« теорије, док ја настојим стварати закључке на темељу обавијести о оном што се збива. Моја тврдња да се историјска знаност атомизира није никаква »филозофија«, тобоже унесена из Њемачке, како каже Ђурђев, него закључак на темељу онога што свакодневно видим. Сматрам да би гледиште Ђурђева било опасно ако би било прихваћено. Будемо ли расправљали само о »високој« теорији, а не и о пракси постепеног потискивања историје из страха да нас не прогласе заступницима уских цеховских интереса историчара, постат ћемо сукривци за катастрофалне културне и политичке последице тога процеса. Зато желим изнијети само један случај који показује што атомизација историје доиста значи. Увјерена сам да сваки читалац има у том погледу своја властита искуства. Примјер нека буде поступак с историјом у реформираној школи у Хрватској. У вријеме Новосадског конгреса (1977) била сам под мучним дојмом чињенице што је историја била потпуно избачена из усмјереног образовања у Хрватској. Није ријеч о школама које припремају кадрове за металургију или медицину него о оним смјеровима који образују младе људе за дјелатност у просвјети и култури. Умјесто историје уведен је предмет »Историја цивилизације« која је некаква »културологија«, галиматијас који представља пријелазну етапу за неке »садржаје« друштвених наука с историјском ретроспективом. Историја постоји само као факултативни предмет с наставом одабраних тема. Ученик може похађати такав »курс« ако то жели. Но допунска настава није уопће укључена у његов фонд сати а постоји само у неким школским центрима у које би ученици морали долазити из других школа. У мањим мјестима нема углавном могућности за наставу историје на тај начин.

Нестајање историје није само феномен усмјереног образовања него и припремног ступња средњошколског образовања, тј. прве двије године средње школе. Ево што о томе каже »Отворено писмо« Савеза повијесних друштава Хрватске под насловом: »О положају повијести у нашој школи и друштву.«³⁷⁾ То »отворено писмо« тврди »да повијест до краја XVIII стољећа, национална и свјетска, готово не постоји у настави припремног ступња«. Избацивање битних тема из наставе повијести проглашава се »невјеројатним« стањем које се може успоредити само с избацивањем наставних јединица о Азији или Африци из географије или с избацивањем »половице елемената нпр. од водика до жељеза« из кемије. »За такав однос према повијести нема примјера ни у капиталистичким ни у социјалистичким земљама«. Истичући потребу наставе повијести у нашој »вишенационалној заједници«... »у којој су наши народи, живећи у срединама с великим међусобним разликама, тешко уз лутања и сукобе, стварали везе из којих је та заједница израсла« писмо СПДХ наставља: »Док се повијест тако неодговорно сужава на некакав ускоутилитаристички, крути предмет, садржаји истргнути из повијесне цјелине налазе мјесто у другим предметима – у основама марксизма, у теорији и пракси самоуправног социјализма и опћенародној одбрани. Потпуно је јасно да се историчари не противе томе да се друге знанствене дисциплине, односно наставни предмети служе оређеним темама из повијесног развоја. И настава повијести морала би бити у уској вези с материјом осталих друштвених знаности, што је, дакако, сада немо-

37) Школске новине 23, 30. V 1978.

гуће. Међусобну сурадњу, преплитање, па и прожимање друштвених наука и предмета сматрамо корисним и потребним, али нисмо сагласни с рестрикцијом повијести на разину површних, схематизираних догађаја, а да при том други предмети посуђују њене садржаје и да се тиме, штовише, оправдава рестрикција и нестајање повијесне цјелине.³⁸⁾ У средњој школи често се у друге предмете уносе управо они повијесни садржаји који су из наставе повијести грубо избачени или се у крајње скученом фонду сати не могу обрадити.³⁹⁾ Другим ријечима, ученици у Хрватској сазнат ће нешто о феудализму у предмету »марксизам«, о раздобљу ренесансе и хуманизма у књижевности, о српској повијести у географији Србије, о НОБ у опћенародној одбрани итд. Они ће увијек и свуда чути понешто из повијести осим у самој историји. Бит ће то »појединачне, истргнуте, неповезане и зато неразумљиве, повијесне чињенице као произвољна илустрација за потребе не-хисторичара« док ће »знанствено утемељена интерпретација повијесног процеса« нестати из школе.⁴⁰⁾ Дуги цитат из документа о »еснафском« поступку СПДХ послужио ми је да пред читаоцем оправдам тврдњу како се и у нас историја (у једнини) претвара у историје (у множини) као складишта података за друштвене науке. Та је информација осим тога неопходна хисторичарима у оним републикама у којима ситуација још није тако катастрофалиа.

У вези с реформом основне школе и њена претварања у десетогодишњу школу, уводе се умјесто »класичних« предмета »одгојнообразовна подручја«. У начелу нисам противник »интердисциплинарности«. Но с обзиром на споменута искуства, бојим се да ће се процес нестајања историје проширити, да историја неће добити своје мјесто у одређеном »подручју« и да ће се у десетогодишњој школи изгубити и оно мало повијести у садашња прва два разреда средње школе. Зато сам и рекла како се може догодити да се задатак хисторичара сведе искључиво на причање поучних повијесних бајки малој дјечи.

Не желим злоупотребљавати стрпљење читаоца још и аргументима о потискивању историјске знаности од представника друштвених знаности. Мислим, дакле, да би била потребна заједничка и организирана борба југословенских хисторичара (а не само једна изјава након конгреса) против потискивања историје гдјегод се оно појави и да су нужни заједнички напори ради подизања разине југословенске историјске знаности који би бар

38) Ова се изјава односи на то што наши реформаторски бирографи и миксери одговарају на жалбе да није истина да се историја избацује из школе, јер се она ето налази у марксизму, опћенародној одбрани итд.

39) »Отворено писмо« такођер упозорава на катастрофалне политичке посљедице таквог поступка: »У недавној прошлости били смо заплуснути валом митоманске интерпретације хрватске повијести. Десничарски националистички кругови широко су користили повијесне напаве и чланке за ширење своје идеологије. Остала је доста незапажена борба која се у том раздобљу водила између знанствене историографије и митоманске интерпретације повијести. Коријени тих сукоба налазили су се изван историографије и она их дакако није могла сама разријешити. Али цијела је та ситуација показала важност повијесног образовања заснованог на резултатима марксистичке историографије. Наше повијесне митове може објаснити и разорити само знанствени приступ.

Сматрамо такођер да треба водити рачуна о интересу за прошлост у различитим слојевима друштва. Тај интерес живи и најгоре је кад се пред том чињеницом затварају очи. Питање је тко ће га задовољити: да ли марксистичка историографија и школа или митоманска публицистика па и иноземна пропаганда.«

40) М. Грос, *СОС за историју!* »Школске новине«, 25, 13. VI 1979.

отежали процес њена мрвљења. Зато се враћам на битно питање: треба ли историја постати друштвена знаност, ако треба, какве ће бити њене методе и какав ће бити њен однос према осталим друштвеним знаностима? Ако треба да остане искључиво хуманистичка знаност у традиционалном смислу или уз неке модернизације, како ће се одупријети својој атомизацији? У Југославији постоје историчари различитих профила у школској лепези од кроничара до оних који су већ дали вриједне прилоге истраживању друштвених структура. Требало би зато одлучније проблематизирати искуства из резултата властитих истраживања и достигнућа оних историографија у којима већ постоји знатан квантитет тих истраживања. Сматрала сам својом задаћом да у ту сврху сакупим што више података који могу бити корисни тој тенденцији. Увјерена сам да систематизација наших основних проблема може проizaћи само из колективног напора. Мислим такођер да је вријеме да треба престати проглашавати одметницима од »изворног марксизма« оне историчаре који мисле да се може учити од других јер то значи изолирати југословенске историчаре од трансформација у сувременој историјској знаности. При том могу и морају постојати различите оцјене о кретању у суременој историјској знаности, о положају и усмјерењу наше историјске знаности, о могућностима заједничке акције против потискивања историје. Моје обавијести и интерпретације требало би да буду само дио дискусије о тим важним питањима. Начин и садржај полемике коју намеће Ђурђев зацијело нису допринос остварењу споменутих тежњи.